

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.11

Бурдоносова М. А.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв*

ГЕНЕЗА СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНОГО ПРИНЦИПУ ПРАВА

GENESIS OF JUSTICE AS A FUNDAMENTAL PRINCIPLE OF LAW

У статті досліджується розвиток поняття «справедливість», його розуміння та етапи становлення як основоположного принципу права. Справедливість як правовий принцип виявляється у відповідності між законодавчо закріпленими взаємозалежними правами, свободами, обов'язками, відповідальністю за вчинені правопорушення. Вона має особливе значення для регулювання суспільних відносин, оскільки найгірші соціальні наслідки спричиняє несправедливість, закріплена в законі. Таким чином, право як фундаментальний соціальний регулятор має спиратися на ідею справедливості, рівності, свободи та гуманізму.

Ключові слова: *генеза принципів права, справедливість, генеза справедливості, правовий принцип, соціокультурна цінність справедливості.*

В статье исследуется развитие понятия «справедливость», его понимание и этапы становления в качестве основополагающего принципа права. Справедливость как правовой принцип проявляется в соответствии между законодательно закрепленными взаимозависимыми правами, свободами, обязанностями, ответственностью за совершенные правонарушения. Она имеет особое значение для регулирования общественных отношений, поскольку наихудшие социальные последствия влечет несправедливость, закрепленная в законе. Таким образом, право как фундаментальный социальный регулятор должно опираться на идею справедливости, равенства, свободы и гуманизма.

Ключевые слова: *генезис принципов права, справедливость, генезис справедливости, правовой принцип, социокультурная ценность справедливости.*

The article examines the development of the concept of “justice”, his understanding and stages of formation as the fundamental principle of law. Justice as a legal principle is manifested in accordance with the legally established interdependent rights, freedoms, responsibilities, and responsibility for the committed offenses. It is of particular importance for the regulation of social relations, since the worst social consequences result in injustice in the law. That is why, the law as a fundamental social regulator, must rely on the idea of justice, equality, freedom and humanism.

Key words: *genesis of principles of law, justice, genesis of justice, legal principle, sociocultural value of justice.*

Однією з найважливіших моральних, культурних та правових категорій, що відіграє особливу роль для суспільства, є справедливість. Її значення особливо зростає в кризові періоди розвитку, коли відбувається злам старих правил, постає необхідність розбудови нового справедливого світу, утвердження нових культурних цінностей.

Цінність справедливості для суспільства залишається непорушною, оскільки вона виступає тим орієнтиром, на який рівняються під час оцінки вчинків особи під кутом зору добра і зла, шкоди чи користі для суспільства. Вектор цієї соціокультурної регуляції продовжує право, оскільки також оцінює поведінку особи з позицій бажаності чи небажаності для суспільства з урахуванням розуміння справедливості. Таким чином, справедливість перетворюється на основоположний принцип права і стає базою для формування сучасного законодавства, вона нерозривно пов'язана із застосуванням права, формами його реалізації, здійсненням юридичної діяльності, а також забезпеченням прав і законних інтересів особи.

Перші спроби зрозуміти, що таке справедливість і її розтлумачити, пов'язані з філософськими розвідками Геракліта, Сократа, Платона, Аристоте-

ля, Епікура. Далі її тлумаченням займалися стоїки (Зенон, Хрисіпп, Діоген Лаертський, Марк Аврелій), софісти (Протагор, Горгій та ін), середньовічні мислителі (зокрема, Тома Аквінський), філософи Нового часу (Ф. Бекон, Г. Гроцій, Т. Гобс, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, І. Кант, Г.-В.-Ф. Гегель), новітні філософські школи (неопозитивізм (Г. Харт, О. Вайнберг, П. Колер), неокантіанство (Р. Штамлер, Г. Радбурх), неогегельянство (Ю. Біндер, К. Ларенц, Д. Джентиле, Б. Кроче, Ж. Іпполіт), екзистенціальна філософія (М. Хайдеггер, К. Ясперс, П. Сартр, Е. Фехнер, Г. Кон), «відроджене» природне право (Ж. Маритен, Ж. Дабен, Й. Месснер), «чисте вчення про право» (Г. Кельзен) та ін.).

Проблематику співвідношення справедливості і права вивчали Г. Шершеневич, Р. Ієрінг, П. Рікер, Г. Гарт, О. Гюффе, Р. Дворкін, Т. Оноре, Р. Токарчик, Л. Фуллер, Б. Кістяківський, О. Лейст, Г. Мальцев, І. Сабо, С. Алексеев, А. Боннер, С. Гусарев, О. Гришук, З. Добов, В. Дудченко, А. Жалінський, В. Карташов, А. Коні, О. Мартишин, М. Мчедлов, В. Нерсесянц, Ю. Оборотов, А. Овчиннікова, В. Пісоцький, Н. Порубов, М. Козюбра, А. Колодій, О. Копиленко, П. Рабінович, О. Скакун, З. Сіверс, Ю. Тихомиров, М. Фрітцханд та інші.

Розглядаючи проблему генези принципів права, необхідно підкреслити ту особливу роль, яку відіграє в їх створенні мораль. Моральні норми орієнтовані на такі категорії, як добро, честь, совість, гідність, справедливість. А вони виступають критеріями оцінки поведінки людей в усіх сферах їх діяльності, а тому виникає тісний взаємозв'язок норм і принципів права з нормами і принципами моралі.

Ідеологія також є витокком принципів права, оскільки будь-які розумні дії людини переслідують певну мету, а ідеологія – це вербальна модель, що передбачає мету і оцінку діянь соціальних суб'єктів із точки зору загальносуспільних інтересів. Саме звідси беруть початок такі принципи: не вбий ближнього; не вкради; турбуйся про дітей; поважай старших та ін.

Таким чином, спочатку зміст принципів права намічається самим життям, у суспільних соціальних відносинах, що складаються у реальному житті та отримують пізніше регламентацію і захист із боку держави у комплексах суб'єктивних прав учасників правовідносин. Виникнення принципів права як загальносоціальних є необхідною умовою подальшого їх закріплення у вигляді юридичних принципів і норм, тому що свідчить про актуальність їх для суспільства і необхідність їхнього юридичного оформлення. Саме так у надрах громадянського суспільства, в межах правоутворення за допомогою юридичної практики зароджуються нові юридичні принципи, що еволюційно відмінюють дію застарілих, неактуальних принципів [1, с. 42]. Таким чином, категорія справедливості являє собою моральне усвідомлення рівноцінності, а також правильної відповідності між діями та їх наслідками, правами та обов'язками, проступком та покаранням за нього, роботою та винагородою тощо.

Право та моральні настанови протягом століть були взаємозалежні та взаємопов'язані. Перші уявлення про справедливість сформувалися ще в первісному суспільстві, однак ця справедливість стосувалася лише членів роду (племени, селища) і на інші племена не поширювалася. Основою тогочасних уявлень про справедливе покарання був принцип таліону (від лат. talis – такий самий; рівним за рівне: «око за око, зуб за зуб»), що передбачав рівноцінну відплату, заподіяння порушнику того самого, що він спричинив потерпілому. З розвитком цивілізації, на заміну принципу таліону прийшов принцип еквівалентності покарання (штраф, конфіскація майна, обмеження в правах тощо) [2, с. 7, 24].

Перша згадка про справедливість у праві, що дійшла до наших часів, належить до XVIII ст. до н.е. і міститься в тексті стародавнього джерела права – Законах Хаммурапі – як один із мотивів їх прийняття: «<...>щоб засяяла справедливість у країні, щоб знищити злочинців, щоб сильніший не пригнічував слабшого» [3].

Подальший розвиток ідеї справедливості відбувався в античну добу в Стародавній Греції, на

міфологічній основі в епосах Гомера і Гесіода. Так, у поемах Гомера «Іліада» та «Одіссея» Зевс у морально-правовій площині виступає як верховний заступник загальної справедливості, який суворо карає тих, хто творить зло і несправедливий суд.

У Гомера справедливість була божественною по своїй суті і виступала як об'єктивна основа і критерій для всього, що є правильним, правовим. І лише те, що відповідало тогочасним уявленням про справедливість, сприймалось як право. У гомерівських поемах порушення справедливості – не просто антигромадський, а й антибожественний акт, за який неминуче наступає Божа кара.

Отже, ще за часів міфологічної свідомості в культурі стародавніх греків право і справедливість, хоча і тісно були пов'язані між собою, розрізнялися навіть термінологічно: справедливість (діке) – безумовна основа і принцип права як сформованого звичаю, звичаєвого права (теміс); звичаєве ж право (теміс) є певною конкретизацією вічної справедливості (діке), її прояву і дотримання між людьми.

Поглибленого розвитку ідея права і справедливого суспільно-політичного устрою набула в поемах Гесіода (VII ст. до н.е.) «Теогонія» («Походження богів») і «Роботи і дні». У гесіодівській інтерпретації боги виступали носіями морально-правових принципів і сил. Так, правління Зевса знаменувалося встановленням основ справедливості, законності і суспільного добробуту, а справедливість (діке), своєю чергою, протиставлялася силі і насильству. Гесіод у поемах висунув положення про єдине коріння та основи справедливості й закону. Він першим вжив поняття «право по природі», або природне право (фесеї), і поняття «право, встановлене людьми» (номо), іншими словами, позитивне право [4].

Новий поштовх розвитку поняття «справедливість» отримав у Стародавньому Римі. Це було пов'язано з діяльністю преторів, коли з'явилася модель експертизи законодавства з приводу його справедливості з урахуванням відповідності інтересів громадян Риму (квіритів) та представників інших народів, іноземців (перегринів). Через кілька століть подібна експертиза на відповідність законів вимогам релігії, культури, моралі та справедливості проводилася і в Османській Імперії [5, с. 17].

Аналіз поглядів філософів епохи Просвітництва доводить, що спільним в їхніх концепціях було те, що формування інституту приватної власності спонукало до певних змін у свідомості людини, яка була змушена, з одного боку, відмовлятися від середньовічних уявлень про власність, а з іншого – підкорятися правовим нормам і законам. Громадянське суспільство вимагало проголосити інститут власності феноменом, що відповідає законам справедливості й нормам моралі. Проте в їхніх поглядах спостерігаються певні відмінності. Т. Гоббс основну увагу приділяв дослідженню комутативної справедливості, в основі якої лежала домовленість між людьми щодо обміну власністю. Дж. Локк проблему справедливості, з одного боку, пов'язував

з особистістю, яка здатна дотримуватися справедливості, а з іншого – з проблемою моралі. Т. Гоббс і Дж. Локк стверджували, що справедливість – це природна потреба, а Д. Юм не погоджувався з ними і розвивав погляди Платона на справедливість як на штучне утворення – результат втілення етичних норм. Дж. Локк і Д. Юм усвідомлювали необхідність пошуку моральних і правових механізмів щодо регулювання відносин власності на основі справедливості. Д. Юм логічно завершив їхні роздуми і сформулював закони справедливості, що мають лежати в основі громадянського суспільства, а держава мусить виступати їх гарантом.

Дж. Локк і К. Гельвецій стверджували, що справедливість має ґрунтуватися не лише на законах моралі, але й на вихованні. Вирішення проблеми справедливості за допомогою опори лише на закон і державу є необхідним, але цього замало. Дж. Локк і Д. Юм підкреслювали необхідність доповнення проблеми справедливості моральними нормами. В єдності права й моралі проблема справедливості набуває більш цілісного осмислення. Зрозуміло, що в епоху Просвітництва такого органічного об'єднання ще не могло бути.

Потреба у такій цілісності виникає пізніше і має бути реалізованою. Д. Дідро заперечував справедливість, побудовану на християнських цінностях, і намагався відшукати її підґрунтя в людському розумі, проте сам собі суперечив і визнав, що людський розум не здатний підпорядкувати собі почуття [6, с. 119].

Представник німецької класичної філософії І. Кант, використовуючи діалектичний підхід, глибоко розробив проблему справедливості, права, держави та закону. І. Кант вважав: «Людина дуже рано набуває почуття справедливості, однак дуже пізно або взагалі не набуває поняття справедливості». На протигагу почуттю, поняття справедливості не може бути набуто людиною на основі лише індивідуального досвіду.

Філософ розглядав відсутність почуття справедливості як стан неповноліття, він стверджував: «Неповноліття означає неспроможність користування власним розумом без керівництва когось іншого». Тому подолати стан неповноліття здатен лише розум. На думку мислителя, «вік просвітництва» здатен вивести людину зі стану неповноліття [7, с. 256].

Серед сучасних дослідників всеосяжний системний аналіз категорії справедливості проведений у фундаментальній монографії Дж. Роулза «Теорія справедливості», де автор намагається узагальнити й проаналізувати принципи справедливості, які «для базисної структури суспільства є об'єктами вихідної угоди». Сам автор називає свою концепцію новим рівнем абстракції відомої теорії суспільного договору (Локк, Руссо, Кант тощо) [8, с. 5].

Справедливість Дж. Роулз розглядає як цінність, що визначає основні соціальні інститути, забезпечує спосіб втілення прав і обов'язків, характеризує соціальну структуру суспільства, визначає розподіл суспільного співробітництва. Тому всі політич-

ні, юридичні рішення мають узгоджуватися з нею [8, с. 104]. Саме така концепція справедливості може слугувати юридичною та моральною основою стабілізації й розвитку демократичного суспільства, критерієм для вибору не просто принципів індивідуального життя, а суспільного устрою загалом, культурних основ та нових цивілізаційних перспектив.

Тенденцію визнання справедливості засадою та принципом права простежуємо в працях П.М. Рабіновича, який, прогнозуючи майбутній соціально-демократичний тип права, визначає його як систему формально обов'язкових загальних норм фізичної поведінки, які встановлені або санкціоновані соціально-демократичною державою, виражають волю більшості населення країни – трудівників-власників, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі та загальносоціальних потреб і реально забезпечують максимальне здійснення та захист основоположних прав людини, спільнот і об'єднань на засадах свободи, справедливості, солідарності [9, с. 120].

Термін «принцип» походить від латинського слова «principium» і означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості.

На основі різноманітних підходів до розуміння категорії справедливості, сутності справедливості як культурної цінності та правового принципу можна стверджувати, що справедливість є провідною категорією протягом усього соціально-історичного розвитку людства. У різні часи вона тлумачилася по-різному, соціально-філософська думка з концептуально різних поглядів тією чи іншою мірою торкалася проблеми справедливості. Нині у полі філософських і культурологічних досліджень значно актуалізується проблема зміни соціокультурної парадигми сучасності, на основі якої вибудовуються нові координати культури як ціннісно-сислової реальності, однак цінність справедливості для суспільства залишається непорушною, оскільки виступає тим орієнтиром, на який рівняються, оцінюючи вчинки особи під кутом зору добра і зла, шкоди чи користі для суспільства. Вектор цієї соціокультурної регуляції продовжує право, оскільки оцінює поведінку особи з позицій бажаності чи небажаності для суспільства з урахуванням розуміння справедливості. Таким чином, справедливість перетворюється на основоположний принцип права і стає базою для формування сучасного законодавства.

Справедливість як правовий принцип виявляється у відповідності між законодавчо закріпленими взаємозалежними правами, свободами, обов'язками, відповідальності за вчинені правопорушення. Вона має особливе значення для регулювання суспільних відносин, оскільки найбільш суттєві соціальні наслідки викликає саме несправедливість, закріплена в законодавстві. Таким чином, право як основоположний соціальний регулятор має своїм підґрунтям ідеї справедливості, рівності, свободи і гуманізму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42–46.
2. Чечельницький І.В. Справедливість и правотворчество : монографія. Москва : Проспект, 2017. 176 с.
3. История Древнего Востока. Тексты и документы / Под ред. В.И. Кузищина. Москва : Высшая школа, 2002. 719 с.
4. Філософія права / Бандура О.О., Вовк В.М., Гвоздік О.І. та ін. Національна академія внутрішніх справ URL: https://www.naiu.kiev.ua/books/mnp_fil_prava/index.htm.
5. Муромцев Г.И. О некоторых особенностях и закономерностях развития правовых культур. *Правовые культуры. Жидковские чтения* : Материалы Всероссийской научной конференции. Москва, 25 марта 2011 г. / Под ред.: Муромцев Г.И., Немытина М.В. Москва : РУДН, 2012. 438 с.
6. Сабадуха М.В. Проблема справедливости у філософії Просвітництва в контексті розбудови європейських держав та формування громадянського суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія*. 2016. № 1. С. 116–120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2016_1_30.
7. Кант И. Критика практического разума. *Соч. в 6 томах*. Москва, 1965. Т. 4, Ч. 1. 544 с.
8. Ролз Дж. Теория справедливости: пер с англ. / науч. ред. и пред. В.В. Целищева. Изд. 2-е. Москва : Изд-во ЛКИ, 2010. 536 с.
9. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Вид. 10-е, доп. Львів : Край, 2008. 224 с.